

Ա. Բ. Կարինյան

ՄԵԾ ՀՈՒՄԱՆԻՏՍ-ԳՐՈՂ ՀԱԿՈՒ ՊԱՐՈՆՅԱՆԸ

Հակոբ Պարոնյանը ոչ միայն մեծատաղանդ գեղագետ-երգիծաբան էր, այլ նաև խոհուն հրապարակագիր։ Հ. Պարոնյանի կյանքի և գործի պատմության էջերն ուսումնասիրող գրականագետները պետք է անհրաժեշտ չափով հաշվի առնեն նրա բազմաթիվ աշխատությունների հանրագումարի կարևորագույն հատկանիշը—ուղղությունը։ Երբ մենք քննում ենք բանաստեղծի կամ նույնիսկ նկարչի ստեղծագործությունները, ավելի հաճախ, ուսումնասիրում ենք նաև գեղագետի մտահայեցությունը, ինքնին արդեն պարզ է, որ Պարոնյանի նման հումանիստ-մտածողի մասնայեցությունը հիմնական զծի լուսարանությամբ նույնպես սլետո է նվիրվի արժանի ուղղություն...

1

Հակոբ Պարոնյանը և՛ գեղագետ էր, և՛ հրապարակագիր։ Նրա երկերը ծանոթ էին արևմտահայ գեմոկրատիայի առաջավոր խմբակներին և ընթերցողների ամենալայն շարքերին։ Բր գրական-ստեղծագործական աշխատությունները Պարոնյանը կերտել է շատ ծանր պայմաններում—երկրազնդի դաժան դեպքերից մեկի՝ տաճկական սուլթանատի բռնակալության օրերին։ Աղքատիկ և հարուստ մեկնասաներ նա չի ունեցել։

Շատ ուշագրավ է այն, որ Հակոբ Պարոնյանը հարազատ ու սիրելի գրող էր ոչ միայն արևմտահայ, այլ նաև արևելահայ գեմոկրատիայի ամենալայն շարքերի համար։ Կարելի է ավելին ասել։ Կարելի է նշել մեծատաղանդ հումանիստ-երգիծաբանի շատ ավելի մեծ կապը արևելահայ ընթերցողների հետ։

Պարոնյանի բոլոր երկերի լեզուն արևմտահայերի գրական նոր լեզուն էր, մշակված և միշտ հարուստ, պատկերավոր ու ճկուն այն գրական լեզուն, որի նրբին երանգները բացահայտում էին վերելքի ուղին բոնող առաջավոր մտավորականների բազմաթիվ մտայնությունը։ Պարոնյանի երկերի թեմատիկան ու բովանդակությունը, սյուժեներն ու կերպարները, ինքնահատուկ միջավայրն ու տեղական կոլորիտը կարծես պետք է նույնպես օտարոտի լինեին կովկասահայ ընթերցողների համար։

Այնուամենայնիվ, որքան էլ այդ զարմանալի չէ, շատ շուտ Պարոնյանը դառնում է կովկասահայ նոր իրականության մեջ անչափ ժողովրդական և հայտնի գրագետ։ Ամենուրեք նրան և՛ կարդում, և՛ ուսումնասիրում են մեծ սիրով։ Պարոնյանի երկերի կերպարները կարծես համարվում են արևելահայ միանման կերպարների սիմվոլիտական կրկնատիպարներ։ Նրա դիպուկ և թեվավոր խոսքերը մեկնաբանվում են առանձին գեպերում, որպես մարտական և իմաստալից ակնարկներ՝ ուղղված արդեն արևելահայ իրականության մթին երևույթների դեմ։

Մեծ արևմտահայ երգիծաբանի տաղանդավոր երկերի լեզուն այնքան էլ ղյուրամատչելի չէր արևելահայ կամ կովկասահայ ընթերցողների համար:

Սակայն և այնպես Պարոնյանի երկերի իրական իմաստը, կերպարներն իբրև ուղղության կարևորագույն հատկանիշը, մոտիկ ու ղյուրամատչելի, հարազատ և նվիրական էին ասիական հին կուռքերի դեմ ծառացող կովկասահայ հասարակության լայն ժողովրդական շարքերի համար: Հաճախ հին Ստամբուլի հայ «մեծատուն աղաների» դեմ ուղղված քննադատությունը մեկ-ճաբանվում էր որպես «հայրենի» կովկասահայ իրականության մեջ իշխող «աղաների» քննադատություն: Մերթ ընդ մերթ Պարոնյանը դառնում էր նաև անիրավ հին աշխարհի դեմ կռվի ելնող հայ նոր դեմոկրատիայի պատգամախոս...

Երբ սեփականատիրական կարգերը տապալվում են և Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ ստեղծվում է ազատագրված հայ ժողովրդի նոր իշխանությունը—Սովետական Հայաստանի պայծառ շենքը՝ ընթերցողների համար շատ ավելի բացահայտ են դառնում Պարոնյանի հումանիստական բարձր մտահայեցության հատկանիշները: Պատահական չի կարելի համարել այն, որ բազմաթիվ և բազմահարուստ գաղութահայ օջախներում կուտակված իրենց «հայրենասերներ» համարող մտավորականները մինչև այսօր ոչ մի քայլ չեն արել մեծատաղանդ երգիծաբանի երկերի և էպիստոլյար ժառանգության պատրաստման, խմբագրման ու հրատարակության համար: Այնինչ Սովետական Հայաստանի բանասերներն ու գրականագետները պատրաստել են թե՛ սովոր ժողովածուներ և թե՛ բազմազան ուսումնասիրություններ:

Ներկայումս լույս են տեսել Պարոնյանի երկերի երկրորդ հրատարակության մեծադիր տասր հատորների առաջին երեք հատորները: Հատկանշական է այն, որ այդ հրատարակությունը պատրաստող բանասերներն անհրաժեշտ և հնարավոր են համարել ուղադրությամբ քննել նույնիսկ արևմտահայ պարբերականների մեջ զետեղված նյութերի—առանձնապես Պարոնյանի տպագիր երկերի արտասահմանից ստացված միկրոֆիլմերը: Զարմանալի է և այն, որ կարևոր այդ նյութերը և հնօրյա պարբերականների մեջ զետեղված Պարոնյանի աշխատությունները տակավին չեն գրավել գաղութահայ բանասերների և գործիչների ուղադրությունը: Անհրաժեշտ է ողջունել սովետահայ նոր հրատարակությունը պատրաստող մեր բանասերների—գրականագետների կարևոր նախաձեռնությունն ու մեծ աշխատանքը: Հետագա նորանոր պրպտումները կհայտնաբերեն նոր վավերագրեր: Գուցե գտնվեն նաև Պարոնյանի անտիպ նոր նամակներ և ձեռագրեր: Կասկածից դուրս է, որ գրական անտիպ վավերագրերը կուսումնասիրվեն ու անհրաժեշտ թափ կհաղորդեն մեծ հայ երգիծաբանի կյանքի և գործի նոր հատկանիշների բացահայտմանը և ուսումնասիրմանը: Պարոնյանի երկերի տասնհատորյակի խմբագրության կողմից առաջադրված շատ հակիրճ դիտողությունը թելադրում է կռահել, որ նորահայտ շատ նյութեր կլինեն և այդ նյութերը կստիպեն պատրաստել ու հրատարակել լրացուցիչ նոր հատորներ: Ցանկություն պիտի հայտնել, որ Պարոնյանի մասին հրատարակվեն նորանոր հետազոտություններ և տպագրվեն նրա ստեղծագործությունների հանդուցային ու տարբեր պրոբլեմներին նվիրված գիտական բազմազան ուսումնասիրություններ: Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն հատուկ հետազոտություններ են պատրաստել բանասերներ Աս. Ասա-

տորյանը, Մ. Մկրյանը, Ս. Բազյանը, Ա. Մանուկյանը, Գ. Ստեփանյանը: Տարբեր մեկնադրությունները կարևոր են այն կողմից, որ կնպաստեն Հ. Պարոնյանի թե՛ կյանքի բոլոր էջերի ուսումնասիրությանը և թե՛ նրա բառարանի ու լեզվի, ստեղծագործության և մտահայեցողության հատկանշական կողմերի գիտական լուսաբանությանը: Թե որքան անհրաժեշտ են նման գիտական մեկնադրություններն, այդ մասին այսօր մանավանդ երկու կարծիք չի կարող լինել:

Սովետահայ սովարածավալ տասնատորյակից միմիայն երեք հատորներն են առաջիմ լույս տեսել: Խնամքով պատրաստված տեքստերը և ապա տեքստերին կցված մանրակրկիտ ծանոթագրությունները, իհարկե, կգրավեն սովետահայ ընթերցողների ուշադրությունը: Մենք կուզենայինք նշել, որ նույնիսկ այդ երեք հատորները բավական լավ նկարագրում են Պարոնյանի հասարակական նկարագրի և մտահայեցողության ուշագրավ գծերը:

Հայ իրականության մեջ Պարոնյանը կատարել է իրականում միևնույն դերը, ինչպես զանազան ժամանակ և տարբեր հասարակական-պատմական պայմաններում կատարել են Մոլիերը, Չարլզ Դիկենսը, Մարկ Տվենը, Շեքսպիրը և անցյալի մեծատաղանդ ուրիշ ականավոր հումանիստ-գրականագետներ և գործիչներ: Հայ ականավոր երգիծաբանը մոլեգին պայքար է մղել իշխող կարգերի և բռնակալ ուժերի դեմ: Նա հենվել է քաղաքային դեմոկրատիայի վրա և պաշտպանել շահագործվողների շահերն ու ձգտումները: Նրա միամիտ պատրանքներն անդամ և ուտոպիական անուրջները պետք է գրավեն թե՛ հայ գրականության և թե՛ նույնիսկ հասարակական մտքի ապագա պատմաբանի առանձնահատուկ ուշադրությունը:

Պարոնյանի անողորմ ու միշտ ճշմարտախոս գրիչը խոհուն և ռեալիստ նկարչի վրձինի ուժ ունի: Ընթերցողը շատ լավ տեսնում է, որ անհանդուրժելի ու մթին երևույթները զայրույթով դատափետող, մարտնչող գրողը շատ ուժգին կապերով միաձուլված է հարազատ ու հայրենի ժողովրդի աշխատավոր խավերի հետ: Կարևորագույն այդ գիծը առանձին գրավչություն է հաղորդում Պարոնյանի հրապարակախոսական մտորումներին և ակնհայտին կերպով լարում է գրականագետ-մարքսիստի մեծագույն ուշադրությունը:

Երբ մենք ջանալով մոտենալ գրական վավերագրերին մամնից առաջ անաչառ և ռեալիստական դիրքերից՝ թերթում ենք Պարոնյանի երկերը, գրելիք միշտ նշմարում ենք այդ երկերի էջերում արևմտահայ իրականության նըշանակալից պատկերը ու միաժամանակ վաղեմի օրերի հայ հասարակության զանազան շերտերի ու խավերի ինքնատիպ ներկայացուցիչների դիմաստվերները: Շեշտված փաստը նշվել է շատ անգամ անցյալի պատմաբան-բանասերների կողմից: Հայ հնօրյա գրականագիտության նույնիսկ իդեալիստ ներկայացուցիչները չեն կարողացել և չեն ցանկացել քողարկել Պարոնյանի գիտակետի և մտահայեցողության դեմոկրատական հատկանիշներն ու սոցիալական բրնույթը: Հակառակ իրենց ցանկության աղգայնական բանասերներն անգամ ստիպված են եղել Պարոնյանի հետ միասին՝ բացահայտել և ցուցահանել սոցիալական ներհակ խավերի բախումների դերն ու առկայությունը պոլսահայ իրականության մեջ: Նույն այդ աղգայնական գործիչներն ու մտածողները հայ մեծ երգիծաբանի կյանքի նկարագրմանը նվիրված իրենց նկատողությունների մեջ արձանագրել են ռեալիստ-պատմաբանների առաջադրությունները հաստատող հանգամանքների ու փաստերի նշանակությունը: Այլ կերպ մոտենալ

թեմային, Հակոբ Պարոնյանի կյանքի և ստեղծագործության լուսաբանությանը գրեթե անհնարին էր: Ինքը՝ Պարոնյանը նշում ու շեշտում էր, որ հայ հասարակությունը միաձուլյա հավաքույթ չէ և որ ինքը ներհակ խավերի բախումները քողարկել չի կարող, չի ցանկանում: Այդ երևույթը այնքան բացահայտ է, որ չի կարող անուշադրության մատնվել առանձնապես այսօր, երբ իսկական Պարոնյանի նշգրիտ նախաշնորհայն մոտենալն օրվա հարց է արդեն...

Ամենից դարմանալին այն է, որ թե՛ թեման և նյութը, և թե՛ մեծ երգիծաբանի ամբողջ գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը, նրա ինքնասիպ մտահայեցությունը թելադրում է նույնիսկ մարքսիզմից հեռու կանգնած բանասերին հաշվի առնել հասարակական կեցության և սոցիալական միջավայրի ազդեցության բացահայտ դերն ու նշանակությունը:

Պարոնյանի ռեալիստական աշխատությունների մեջ մենք տեսնում ենք հին օրերի հայ հասարակության պատկերը: Դա ցամաք արձանագրության նրման նկարագրված պատկեր չէ: Հանդես գալով վաղեմի իրականության ակտիվ նկարիչ-պատմաբանի դերում, Պարոնյանը արտահայտում է նաև իր հասարակական մտորումները: Ըր աշխատությունների առանձին էջերում նա նետում է նշանակալից նոթեր և տողեր սոցիալական միջավայրի, ներհակ խմբակների, աչքի ընկնող առանձնահատուկ հատկանիշներ ունեցող խմբակցությունների մասին: Պարոնյանի «Ազգային ջոջեր» ժողովածուի մեջ դժվար չէ գտնել նման թուղիկ տողեր առանձին «ջոջերին» նվիրված բնութագրական էջերում:

2

Առաջին նվազ կարող է ստեղծվել տպավորություն, թե նա դիտավորությանմբ չի ցանկացել կանգ առնել ավելի ականավոր ամիրանների վրա: Մի շարք արևմտահայ «երևելի ամիրաններ» հիրավի չեն նշված նրա կողմից, մասնավորապես այն ամիրանները, որոնց մասին ժամանակին տպագրվել են հատուկ ներբողական ակնարկներ «Բազմավեպի» մեջ: Դա բացատրվում է, մեր կարծիքով, նրանով, որ գրաքննիչները Թուրքիայում չէին թույլատրում անվանի ամիրանների մասին տպագրել որևէ քննադատական ակնարկ, բացի կառավարական գրաքննիչներից ոչ պակաս չափով ակտիվ էին նաև պատրիարքարանի տրագիցիոն «բարապանները»¹ և մշտաթիուն գրաքննիչները:

Չնայած այդ ամենին, շատ և շատ դեպքերում Պարոնյանը կարողացել է իր խոսքն ասել անգամ սուլթանի և պատրիարքարանի հետ անմիջականորեն կապված հայտնի գործիչների մասին: Մամուլի էջերում շատ է նշվել մասնավորապես Կարապետ պեյ Նրամյանին նվիրված լակոնիկ պարբերության արտահայտիչ ինտոնացիան (...ծնված է 1830-ին. կազմով բարեձև, սև ընթվիներով մարդ մ'է: Մզկիթ մը շինել տված է...): Բնորոշ է այն, որ Նրամյանին նվիրված երկտողից հետո Պարոնյանը դիտավորությանմբ և ավելի մանրամասն ծանրանում է Սարգիս Պալյանի վրա և թվարկելով այդ ճարտարապետի ջանքերով կառուցված պալատները, զորանոցները, դպրոցները, քոչքերը, ինչպես նաև երկու մզկիթները, դիտավորությանմբ ընդգծում է. «Այս և յուր շինած քանի մը շենքերն արհեստով և զիտուրեամբ կառուցված են»: Միաժամանակ

¹ Այդ «բարապանների» ընտրող կերպարները շատ լավ է կերտել անվանի վիպագրուհի Զապել Սոսյանը իր մեմուարների մեջ:

Պալյանին նվիրված էջերում կարդում ենք, որ անվանի այդ «մեծատունը» լայն դպրոցներից և «արվեստով» կառուցված պալատներից շինել է «թավալողական մեքենա» և հատուկ «աշխատարան», որ լեցուն էր «բնագիտության և տարրալուծական գործիքներով»։ Ապա ասված է նաև, որ Պալյանը իր աշխատարանում «երեք տարիներ ի վեր բնագիտական ու տարրալուծական փորձերուն կը պարապի»։ Պալյանին նվիրված այդ ակնարկը իր ուղղությամբ տարբերվում է մյուս ակնարկներից։ Ըստ երևույթին, Պալյանը «ջոջերի» շրջանում եզակի դեմք էր, որպես արվեստագետ-ճարտարապետ և մեքենագետ-գիտնական։ Ահա այդ էլ թելադրել է Պարոնյանին առանձնահատուկ տոն ու խոսքեր ընտրել Պալյանի բնութագրման համար։ Բոլոր մյուս «Ազգային ջոջերից» առանձնապես Տերոյենցի կամ Հասունյանի² նման գործիչները որոշակիորեն քննարկվում էին, որպես բացասական տիպարներ։ Մի քանի ուրիշ անվանի գործիչների մասին կամ նետվում էին մեղմ—«բարեկամական շարժի» բնույթ ունեցող ակնարկներ, կամ էլ բացահայտորեն դրական դիտողություններ։

Այդպիսով, «Ազգային ջոջեր ժողովածուն բավական բարդ և յուրահատուկ պրոֆիլ ուներ։ Ծիշտ են նկատում Պարոնյանի երկերի նոր հրատարակության խմբագիրները, որ այդ ժողովածուն կարող է համարվել իր «արտահայտչական միջոցներով, գեղարվեստական հնարաններով, երգիծանքի բազմազանությամբ ու գաղափարականությամբ» աչքի ընկնող, «բազառիկ երևույթ, հայ նոր գրականության պատմության մեջ»։ Տակավին «Թատրոն» պարբերազրի առաջին համարներում Պարոնյանը գետեղել էր կենսագրականներ հվրոսյական գործիչների մասին, իսկ 1874-ի սեպտեմբերին արդեն հայտարարել էր «ազգային երևելի» գործիչներին նվիրված «երգիծական կենսագրությունների» նոր շարքի հրատարակության մասին։ Նշանակալից այդ ակնարկները նախապես լույս են տեսել զանազան հայ պարբերականների մեջ։ Հետագայում—1879—1880 թվականներին Պարոնյանը պատրաստել է երեք փոքրիկ հատորիկներ, որոնք 1891-ին ամփոփվել են մի գրքում և լույս տեսել Թիֆլիսում։ Վերջապես, հետագա հրատարակությունների մեջ գետեղվել են նոր ակնարկներ։ Պարոնյանի նախաձեռնությամբ 15 ակնարկներին կցվել են նաև ծաղրանկար-պորտրետներ, որոնցից մի քանիսը, ինչպես նշում է խմբագրությունը—անաչառ այնպիսի պորտրետներ են, որ կարող են աղբյուր հանդիսանալ տվյալ անձնավորության կենդանագիրն ունենալու գործում։

Խմբագրությունը չի սխալվում, երբ ընդգծում է Պարոնյանի «Ազգային ջոջերի» աղբյուրագիտական-պատմական ուրույն նշանակությունը։ Կասկածից դուրս է այն էլ, որ Պարոնյանը հիմնականում ջանացել է դեպքերին մոտենալ շատ ուշադիր նկարիչ-պատմաբանի դիրքերից։ Նրա տաղանդավոր գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ տեսնում ենք գեղագիտական նշանակալից էջեր՝ հմտորեն հյուսված սյուժեներ, կոնֆլիկտներ, պատկերներ («Մեծապատիվ մուրացկաններ», «Բաղդասար աղբար»)։ Երբ այդ երկերից հետո անցնում ենք նրա շատ ուրույն «ուղեգրական» նոթերին կամ մեմուարային ակնարկներին, ապա նաև «Ազգային ջոջերին» ավելի ևս պարզորոշ է դառնում Պարոնյանի մեծ վարպետությունը, հումանիստական հայեցությունն ու քննադատական ռեալիզմը։

² Հասունյանին նվիրված էջերը կարող են դրավել հայ հասարակական մտքի պատմաբանների ուշադրությունը։

Ի վերջո ոչ ոք հին օրերին, իհարկե, չէր ստիպում նրան գրել ու նկարել, հրատարակել պարբերականներ, դատափետել մթին երևույթներ և խառազանել ազդեցիկ, ուժեղ, մոլեղին մեծ աղաներին ու դրանց սպասավորներին: Պարոնյանին լավ էր հայտնի, որ «Ազգային ջոջերի» շարքերից ավելի դժան մարդիկ կարող են նրան հալածել, պատժել, հարվածել: Պարոնյանը շատ հեշտ կարող էր կերտել միմիայն «անմեղ» զավեշտական կոմեդիաներ կամ ծիծաղեցնել պայթարի կրկեսից հեռու կանգնած քաղթենիներին: Դժվար չէր սրողել որոշ դիստանսները, քողարկել արտաոց դեպքերի իրական իմաստը, առած-զական տողեր կցել զորշ երևույթների նկարներին: Հակառակ այդօրինակ զգուշավոր և դիվանագիտական ուղեղով, նա համառ կերպով նկարագծում էր կյանքի պատկերները և մերկացնում, ծիծաղում ու ծաղրում, դատափետում անգամ շատ անվանի գործիչներին: Այն, ինչ որ նա գրել ու պատմել է Միսաքյանի կամ Նույնիսկ Գրիգոր Արծրունու մասին ցույց է տալիս, որ Պարոնյանին հայտնի էր այդ «հերոսների» ամուր կապը իշխող սոցիալական վերնախավի հետ և հենց այդ տիպի գործիչների մտայնությունն ու վարքագիծն էլ թելադրում էր նրան ընդթափանցող դիմագծի համար ընտրել հատուկ գույներ և կտրուկ խոսքեր: Նրա որոշ հերոսներ սոցիալական վերնախավի հետ կապված տիպարներն են, որ շատ հաճախ մամուլի էջերում հիշատակվում են, որպես «պայազատների» հետ կապված «երևելիներ» կամ «բեյեր» ու «մեծ աղաներ»:

Փողովածուի հերոսներից Խաչատուր Միսաքյանը հայտնի էր, որպես անվանի ամիրանների «ընտանեկան» դասատու: Պոլսո ամիրանների հանձնարարությամբ Միսաքյանը Փարիզ էր ուղևորվել ամիրանների զավակների հետ և պետք է դրանց տեղավորեր փարիզյան դպրոցում: Ըստ երևույթին հենց ամիրաններն էլ նրան անվանել էին «պուետ», թեև այդ «պուետը» սոսկ արևելյան աղաների լավատարիմ սպասավորներից մեկն էր: «Փողոցն ելած ժամանակը,—դրում է Հ. Պարոնյանը,—մինակ չպտտիր, շատ անգամ Օտյան էֆենտիի, Ստեփան փաշայի, Յուսուֆյան էֆենտիի հետ կր պտտի: Այդ փաստը շեշտելով Պարոնյանը ցանկանում էր հիշեցնել, որ «պուետ» Միսաքյանը Քուրթիայի մայրաքաղաքի պարագիտների, մակարոյների շատ առօրյա ներկայացուցիչներից մեկն է: Տերոյենց-Չամուռնյանը նույնպես ամիրա չէր. այլ ամիրանների մի որոշ խմբակի զաղափարախոսը: Պարոնյանի «Փողովածուի» մեջ նման ուրիշ դեմքեր նկարագծվել են նույնպես ակնորոշ ծաղրով: Դրանցից նրանք, որոնք վարել են համեմատաբար անկախ և ինքնուրույն վարքագիծ, ցուցադրված են ավելի անդորր ողով: Հրապարակագիր Կարապետ Փանոսյանին նվիրված ուրվագիծն, օրինակ, արդեն բարեկամական շարժի նման էր կերտված և իրականում բացահայտում էր Փանոսյանի դեմքի դրական հատկանիշները: Միանգամայն ինքնատիպ կոլորիտ ունեն՝ Ստեփան Ասլանյանի, Հովհաննես Տերոյենցի, Սուրբաթ Բաղանճյանի և նման ուրիշ «ազգային ջոջերի» ընդթափանցող նվիրված ուրվագծերը: Ամենից ուշագրավն այն է, որ բոլոր այդ «պորտրետների» կողքին նշմարվում է նաև բարձր սոցիալական վերնախավի—ամիրայության դերն ու կշիռը: Պարոնյանը միշտ նշում և հիշեցնում է, որ Քուրթիայի մայրաքաղաք՝ Ստամբուլի բոլոր «կենտրոնական» մասերում ասլրում են ամիրանները ու դրանց հետ կապված «ջոջեր», իսկ հեռու թաղամասերում՝ աշխատավորները: Սամաթիա, Միջագյուղ (Օրթագյուղ) և ուրիշ թաղավայրերում հաստատված հայ արհեստավորներն ու «պարզ» մարդիկ ընակչության այն հատվածներն էին, որոնք նշմարում էին աշխարհիկ ամիրանների կապը հոգևոր

օլիգարխիայի հետ, բայց չէին վստահում բացերես կերպով հետևողական պայքարի ուղին բռնել ու կովի ելնել աշխարհիկ և հոգևոր իշխանների դեմ: Սահմանադրական շարժման օրերին սկսվում է ակնորոշ և բավական մեծ բեկում: Ստեղծվում է նոր սիտուացիա: Հետզհետե սկսում է կազմավորվել «ազգային բարերարների» դեմ դեմոկրատական շատ ուժգին հորձանք և շարժում: Ժողովրդի հետ կապված հայ նոր մտավորականների համար այդ ամենը չէր կարող աննշմարելի մնալ: Արևմտահայ ազգային-կուլտուրական շարժումների պատմությանը նվիրված աշխատությունների մեջ (Սարուխանի, Հրանտ Ասատուրի, Հեոյի, Պերպերյանի) անսպասելի նոր դեպքերն ու «մոտիվները» բավական լավ են նկարագրվել:

Պարոնյանը առաջիններից մեկն է, որ թե՛ մերկացնում է արևմտահայ նոր շարժումների սոցիալական բնույթը և թե՛ վճռական հարված հասցնելով ազգայնական պատրանքներին իր քննադատության հիմնական սլաքը ուղղում է ամիրայության հետ կապված ճանաչված ջոջերի դեմ: Պարոնյանը իր երկասիրությունների մեջ կերտում է բախվող հոսանքների ներկայացուցիչների ցայտուն կերպարներ:

Ժամանակին Ա. Զուպանյանի հայտնի հանդեսի՝ «Անահիտի» երկու համարներում լույս են տեսել բավական նշանակալից դիտողություններ հին Պոլսի անվանի ամիրանների մասին պատրաստված կիսա-լեզալ անշափ ուշադրավ ձևադիր պամֆլետների մասին: Բնորոշ է այն, որ անվանի ամիրանների դեմ ծառացող թշնամիների թելադրանքով անհայտ պոլսահայ առակագիրներն ու բլիկետրիստները կազմել են հատուկ երգիծական նորավեպեր՝ նովելներ: Այդ զաղտնի երգիծական առակներում նրանք նկարագրել են առանձին ամիրանների կյանքի էջերը, դատափետել ու մերկացրել են ատելի ամիրաններին, անգամ դրանց հետ կապված բարձրաստիճան հայ հոգևորականներին: Նովելները ամփոփվել են փոքրիկ, բայց շքեղ կազմերի մեջ: Բոկկաչչիոյի, Սակետտիի, Իանդելլոյի հնօրյա այդ պոլսահայ հետևողները ջանացել են պատրաստել կոնսպիրացիայի համար փոքրադիր ժողովածուներ և ստեղծել տպավորություն թե՛ այդ գրքույկները միանգամայն լեզալ աղոթագրքեր կամ կրոնական ձեռնարկներ են: Անլեզալ հայերեն գրքույկների բովանդակությունը սակայն շատ որոշակի ուղղություն ունենու Պետք է ենթադրել, որ աղոթագրքերի նման կազմոված գրքույկները կարդում էին ոչ միայն հայ մեծատուն աղաների դեմ մարտնչող գործիչները, այլ նաև էրոտիքական առակներ և զրույցներ սիրող պոլսահայ քաղաքիները: Կասկածից դուրս է, որ նման կիսալեզալ գրքույկները նկատելի հաճույքով էին կարդում Սամաթիայի, Իսկյուտարի կամ ուրիշ թուրքերի սրճարանների տրադիցիոն այն հաճախորդները, որոնց կերպարները նկարագրվել է ժամանակի անվանի պոլիդլոտ-արևելագետ Գերման Վամբերին:

Նրա այդ ամենը հաշվի ենք առնում՝ Պարոնյանի զեղարվեստական և հրապարակախոսական երկերի իրական իմաստն ու բնույթը դառնում է, բարկե, ավելի ակնորոշ: Այլ խոսքով բացահայտվում է առաջին հերթին մեծատաղանդ հումանիստ-երգիծաբանի գործունեության և ստեղծագործությունների՝ հակաամբարշտական շատ ցայտուն զիծը: Ավելի ուշագույն է դառնում այն, որ հին օրերի պոլսահայ հասարակության սոցիալական վերնախավի հետ կապված «առօրյա» քաղաքացիների, պարզ ու խեղճ մարդկանց, բազմազան երկրորդական սոցիալական պերսոնաժներին նկարագրող դեմոկրատ-երգիծաբանի զխավոր նպատակն է եղել մերկացնել ամիրաններին և բոլոր մյուս իշ-

խողներին, նույնիսկ դրանց ձայնակցող ու սպասավորող ղանազան մանր տզուկների դատափետման միջոցով: Ավելի քան ակներև է, որ հասարակական կյանքին այդպես մոտեցող ռեալիստ-գեղագետի համար հայ մեծատունների տրագիցիոն պաշտամունքը չէր կարող հանդուրժելի լինել: Ակներև է այն էլ, որ այդ պաշտամունքի հակաժողովրդական բնույթը մերկացնող հումանիստ գրողի համար մոտիկ ու հարազատ գրողներ կարող էին լինել միայն արևմտահայ դեմոկրատիայի առաջավոր ներկայացուցիչները՝ «Մեղուի» կամ «Ծաղիկի» խմբագիրները՝ Սըվաճյանի կամ Զիլինկիրյանի նման մարտնչող դեմոկրատ-լուսավորիչները: Ժամանակին, ինչպես հայտնի է, ֆրանսիական գրագետ Լամարտինը շատ ուրույն խանդավառաբանել է Թուրքիայի հայ «պայազատներին»: Գ. Ալվազովսկու կարգադրությամբ փարիզյան «Մասյաց Աղավնի» հանդեսի էջերում զետեղվել են արևմտահայերի տրագիցիոն «երեվելիներին» նվիրված լամարտինյան բնութագրական ակնարկները: Լամարտինի մոլեգին երկրպագու խորեն նարբեյր կարևոր է համարել նույն այդ օրերին ավելի որոշակի կերպով փառաբանել Լամարտինին: Պարոնյանը սակայն չի ձայնակցել «մեծատուններին» մեծարող գործիչներին և, կարծես դիտավորյալ, աշխատել է ցուցահանել «երեվելիներին» ուղեգծին հետևող ղանազանագույն «ջոջերի» արգահատելի դեմքն ու մտավոր սնանկությունը: Միշտ զգուշավոր և միաժամանակ ճշմարտախոս, նա ստիպված է եղել շատ հաճախ գործածել «երկպիսի ոճ» և հմուտ ժուռնալիստներին ծանոթ «եզոպոսյան լեզուն»: Չնայած դրան նա չի կարողացել քողարկել ոչ իր «Հոսհոսի ձեռնադրո» մոլեգին ինտոնացիան և ոչ էլ «Ազգային ջոջերի» շատ յուրահատուկ ընտրության և կլասիֆիկացիայի «մեթոդն» ու հիմնական կշռաչափը: Ես արդեն ասացի, որ Պարոնյանի մասին գրող հայտնի հայ բանասերներ-գրականագետները բացահայտել են բավական որոշակի կերպով նրա հիմնական դիտակետի ռեալիստական բնույթը:

3

Մեզ մնում է այժմ միայն նորից արձանագրել հանրահայտ այն փաստերը, որոնք այսօր այլևս չեն առաջացնում տարակուսանքներ:

Իր հայրենի Ադրիանապոլիս քաղաքում Պարոնյանը, ինչպես հայտնի է, ստացել է միայն նախնական կրթություն: Սակայն ժամանակի ուրիշ հայ երիտասարդների նման Պարոնյանը և՛ ծանր օրեր է ապրել, և՛ միաժամանակ ինքնակրթությամբ, տակավին հայրենի քաղաքում, յուրացրել արևմտյան առաջավոր կուլտուրայի բարձր արժեքները: Նա Ադրիանապոլսից ուղևորվում է Պոլիս և նոր միջավայրում, ըստ երևույթին, ավելի մոտիկ և ուժգին կապեր է հաստատում 60-ական թվականների դեմոկրատական մտավորականության առաջավոր ներկայացուցիչների հետ: Սկզբում նա ավելի որոշակի կերպով մոտենում է թատրոնի աշխատավորներին և արդեն 1865-ին գրում է իր առաջին երգիծական աշխատությունը: Նույն այդ օրերին էլ նա կապ է հաստատում արևմտահայ ղանազան պարբերականների աշխատակիցների հետ և կարճ ժամանակվա ընթացքում աչքի բնկնող դիրք է զբաղում արևմտահայ ժուռնալիստների շրջանում: Քննադատելով հասարակական մթին երևույթները, աշխարհիկ և հոգևոր օլիգարխիայի ներկայացուցիչներին նա միաժամանակ, ինչպես բացահայտել ու հաստատել է արևմտահայ գրականության և առանձնա-

պես դրամատուրգիայի պատմաբան-բանասեր Գ. Ստեփանյանը, քննադատել է նաև սուլթանատի բռնակալության հետ կապված բացասական երևույթները։ Իր ակտիվ գրական գործունեության տարիներին Հ. Պարոնյանը շփվել է հայ ժողովրդի լայն շարքերի հետ և աշխատել է հենվել հարազատ ժողովրդի հետ կապված թե՛ թատրոնի և թե՛ մամուլի ակտիվ աշխատակիցների վրա։ Հայ թատրոնը իր շատ որոշակի սպեցիֆիկայով չէր կարող թերագնահատել ժողովրդի դերը։ Առանց ժողովրդի թեկուզ և «լուռ» աջակցության՝ չէին կարող ստեղծվել ու զարգանալ ո՛չ թատրոնն ու դրամատուրգիան, և ո՛չ էլ ժուռնալիստիկան ու երգիծական գրականությունը։ Ժողովուրդն էր թելադրում թատրոնին ու ժուռնալիստիկային ընտրել կյանքի հետ կապված դյուրամատչելի պոռթկմատիկա և արձագանքել առաջին հերթին՝ կազմավորվող արևմտահայ դեմոկրատիայի գաղափարական նոր որոնումներին։

Հ. Պարոնյանը ժամանակին աշխատակցել է բազմաթիվ հայ պարբերականների («Թատրոն», «Խիկար», «Լույս», «Նվիրատ», «Մեղու» և այլն)։ Նա ինքն էլ հանդես է եկել, որպես պարբերական հանդեսների և ժուռնալների ղեկավար-խմբագիր և հրատարակիչ։ Նրա ակտիվությունը չէր կարող անուշադրության մատնվել ո՛չ պահպանողական-հետադիմական գործիչների և ոչ էլ տաճկական սուլթանատի հատուկ գրաքննիչների կողմից։ Դատափետելով ամիրայության և իշխող-շահագործող ուժերի ջահակիրներին Պարոնյանը սիստեմատիկորեն հալածանքների է ենթարկվել իր բազմազան թշնամիների կողմից։ Դրանց անմիջական նախաձեռնությամբ սուլթանական կառավարությանը ներկայացուցիչները հատուկ ռեպրեսիաներ են ձևափոխել Պարոնյանի նկատմամբ։ Որքան էլ անկատար չեն անառակելի փաստական տվյալները, որ ժամանակին հրապարակել են արևմտահայ մամուլի հարուստ էջերն ուսումնասիրող հայտնի բանասերներն ու պատմաբանները (Ասատուր Հր., Ալպոյաճյան Ա., Պարթևյան Ս., Թերզիբաշյան Վ., Ստեփանյան Գ. և այլք) հակիրճ և միշտ տպավորիչ տվյալները թելադրում են ավելի մեծ ուշադրությամբ մոտենալ առանձնապես Հ. Պարոնյանի հրապարակախոսական երկերի ուսումնասիրությանը։ Առանց վարանումների կարելի է ասել, որ նույնիսկ երգիծաբան և գեղագետ Հ. Պարոնյանի ստեղծագործությունների ավելի բազմակողմանի քննարկման համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն, առաջին հերթին, ոչ միայն առանձին հայ պարբերականները, այլ մանավանդ Պարոնյանի հրապարակախոսական և, այսպես կոչված, «ժուռնալիստական» ելույթները։ Նյութերն այնքան բազմազան ու շատ են, որ կարող են ապագա դիսերտացիոն աշխատություններ գրող սովետահայ բանասերների ուշադրությունը գրավել։ Գեղագետ և երգիծաբան Պարոնյանի արվեստի և մտահայեցողության ճշգրիտ բնութագրման համար նույնպես կարևորագույն նշանակություն ունեն ամենից առաջ բոլոր տպագիր աշխատությունները և նրա մասին կերտված ուսումնասիրությունները, թե՛ փաստագրական և տեքստուրգիական, և թե՛ մեկնագրական-տեսական պրպտումները։

Մեր մամուլի մեջ տակավին 1962-ին հրապարակված մատենագրական մի ակնարկի տվյալների համաձայն Հ. Պարոնյանը 1870-ին խմբագրել է մի քանի պարբերականներ—1872—1874-ին «Մեղու» երգիծաթերթը (1874—1877)։ «Թատրոնը» (1876—1877), «Թատրոն բարեկամ մանկանց» մանկական երկշաբաթաթերթը (1879—1880), «Լույսը» (1883), «Ծիծաղը» (1884—1888), «Խի-

կարր» և այլն, իսկ 1874—1876 թթ. նաև «Թիաթրո» թուրքերեն երգիծաթերթը³, ծթե մենք հաշվի առնենք նաև մեծ երգիծաբանի ակտիվ աշխատակցությունը բազմաթիվ պարբերականներին, կստացվի հիրավի շատ նշանակալից մի պատկեր:

Թուրքերեն «Թիաթրո» պարբերականի մասին ժամանակին թուրք բանասեր Սելիմ Նասերն իր «Թուրքական մամուլը» աշխատության մեջ գրել է⁴, որ «Թիաթրո» պարբերականը 18 համար լույս տեսնելուց հետո զարձել է ավելի մեծ և գեղեցիկ: «Թիաթրոյի» մեջ Հ. Պարոնյանը տպագրել է նաև իր «Թատրոնի» առաջնորդող հոդվածը, ուր ջանալով բացահայտել նոր պարբերականի ուղղությունը պարզել է իր կրեդոն: Ներկայացնելով իր ծրագիրը նա դատափետել է հայ թերթերի տգիտությունն ու անսկզբունքայնությունը: Միևնույն փաստալից ուսումնասիրական էքսկուրսի մեջ նշված է, որ տաճկերեն «Ստամբուլի հանրագիտարանի» խմբագիր Ռ. Քոչուի հաղորդագրության համաձայն կան «հանրագիտարանի» արխիվում «Թիաթրո» պարբերականի 32-րդ և 75-րդ համարները, և որ բոլոր նյութերը գրել էր Պարոնյանը: Գ. Ստեփանյանի համոզմամբ Պարոնյանը հենց սկզբից որոշել է թերթը հրատարակել երկու լեզվով, բայց թուրք ընթերցողին ներկայացրել է այն նյութերը, որոնք կարող էին հետաքրքրությամբ ընթերցվել թուրքական շրջաններում: Բնորոշ է այն էլ, որ 1875-ին «Թիաթրոն» երկու ամսով փակվել է—«քաղաքական տեսակետից վնասակար մի հոդված հրատարակելու պատճառով»—բայց այդ հոդվածը հայերենում չի «եղել»⁵: Մինչև այժմ տպագրված նյութերը ցույց են տալիս, որ նույնիսկ կարևոր գեղարվեստական երկերը, հայտնի երգիծաբանական գործերը թելադրել և թելադրում են բանասերին ավելի որոշակի կերպով բացահայտել Պարոնյանի կապը «հասարակական կեցության» հետ, Պարոնյանի կողմից նետված ռեալիստական դիտողությունները, նրա դեմոկրատական և հումանիստական մտահայեցության հատկանիշները:

Նույն այդ նյութերը թելադրում են բանասերին այնքան էլ շատ չտարվել «էսթետիկայի» որոնումներով և «էսթետիկական» դատողություններով, այլ ավելի ուժգին շափով հաշվի առնել մեծ ռուս հեղափոխական դեմոկրատների՝ Բելինսկու, Գերցենի, Դոբրոլյուբովի, Ջերնիշևսկու նշանակալից գաղափարական դրույթները, գիտական կոմունիզմի մեծ ուսուցիչների՝ Մարքսի, էնգելսի, Լենինի ղեկավար տեսությունները, լենինյան գրական-տեսական նկատողությունները և, վերջապես, մշակույթի և գրականության անվանի ռուս բանասերների—գրականագետների թեորիական նշանակություն ունեցող հարուստ փորձն ու ցուցումները: Սովետահայ բանասերները շատ մեծ աշխատանք են կատարել և արդեն նոր ընթացք են հաղորդել մեծ հումանիստ-երգիծաբան Պարոնյանի երկերի քննարկմանը և ուսումնասիրությանը: Նույն այդ բանասերները, ռակայն, հիշեցրել և հաստատում են, որ անհրաժեշտ է ավելի մեծ ուշադրությամբ մոտենալ Պարոնյանի երկերի հանրագումարի լուսարանուրյանը: Ծթե Պարոնյանը շատ և շատ անգամ նշել և ընդգրկել է սոցիալական փաստեր և

3 Գ. Ն. Ստեփանյան, «Հ. Պարոնյանի «Թիաթրո» թուրքերեն պարբերականը» (ՀՍՍՌ-ի Ա «Տեղեկագիր», 1962, № 9):

4 Նույն տեղում, էջ 66:

5 Նույն տեղում, էջ 70, 72, 74:

հանգամանքներ, այդ անհրաժեշտ է արձանագրել և ցուցադրել ավելի կտրուկ կերպով: Եթե Պարոնյանը ժամանակին մերկացրել և դատափետել է արևմրտյան երկդիմի դիվանագետներին ու դրանց արևելահայ համհարզներին, այդ ամենը նույնպես անհրաժեշտ է բացահայտել լայնորեն և առանց վարանումների: Բոլոր այն փաստական տվյալները, որոնք նշվել ու ցուցադրվում են մեր պարոնյանագետների աշխատությունների ու պրպտումների մեջ, հաստատում են, որ թե՛ իր գեղարվեստական-երգիծաբանական և թե՛ մանավանդ ժուռնալիստական և հրապարակախոսական ակնարկների մեջ Հ. Պարոնյանը մեծագույն ուշադրություն է նվիրել արևմտյան, բուրժուական-կապիտալիստական պետությունների, ինչպես նաև տաճկական դեսպոտիայի իրական վարքագծի և ձեռնարկների մերկացման ու դատափետման: Նա ջանացել է պաշտպանել հարազատ հայ ժողովրդի, հայ դեմոկրատիայի հումանիստ ջահակիրների ապատագրական գաղափարախոսությունը առանց կուրորեն հետևելու հայրենի իրականության պահպանողական ու ռեակցիոն ուժերի իդեոլոգիային: Ծիշտ չէր լինի հանուն ինչ-որ վերացական «էսթետիկայի» սքողել ակներև և ռեակական վավերագրերի իրական խոսքը և մոռանալ, որ մեծ հումանիստ երգիծաբան Պարոնյանի մտահայեցության ճշգրիտ բնութագրման համար կարևոր նշանակություն պիտի ունենա նրա հայեցության ճշգրիտ լուսաբանությունը: Այդ անելու համար անհրաժեշտ է ավելի վճռական կերպով կիրառել մարքսիզմ-լենինիզմի և առանձնապես Վ. Ի. Լենինի տեսական այն դրույթները, սրոնք հրապարակվել են գրականության և մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչների մասին: Ես նկատի ունեմ առաջին հերթին Վ. Ի. Լենինի հայտնի աշխատությունների մեջ ցրված դեկավար դրույթները՝ դեկաբրիստների և լուսավորիչների, Գերցենի, Չերնիշևսկու, հեղափոխական դեմոկրատների, հումանիզմի, մշակութային պրոբլեմների, կուլտուրական շինարարության մասին: Նկատի ունեմ նաև լենինյան տեսական դիտողությունների մասին հրատարակված նորագույն հետազոտություններն ու գիտական աշխատությունները:

Լենինը միշտ հաշվի է առել բարձր արվեստի, լեզվի և ոճի նշանակությունը: Բայց և այնպես երբեք նա գրողին չի կտրել իրականությունից և շրջապատից, երբեք անուշադրության չի մատնել անվանի գրողի մտահայեցության կարևորագույն հատկանիշների գիտական ուսումնասիրության անհրաժեշտությունն ու նշանակությունը: Ելնելով լենինյան դիրքերից պետք է թե՛ նոր տոն և թե՛ նոր ուղղություն հաղորդել Պարոնյանի կյանքի և գործի այսօր անգամ քիչ հայտնի էջերի ճշգրիտ ուսումնասիրության համար ձեռնարկվող նորանոր աշխատանքներին...

А. Б. Каринян

ВЕЛИКИЙ АРМЯНСКИЙ ПИСАТЕЛЬ АКОП ПАРОНЯН

Р е з ю м е

Акоп Паронян—один из выдающихся представителей армянской классической литературы. Он родился в городе Адрнанополе, где и провел ранние годы жизни и учебы. Позже он пересел в столицу Турции—

Стамбул. Здесь — в 60—80-х годах XIX века в армянской литературе, театре, периодической прессе вполне отчетливо была заметна начавшаяся еще в 40-х годах борьба общественных течений. В процессе расслоения армянского народа выступила на общественную арену демократическая интеллигенция. Борьба и критика, начатая последней, были направлены против духовной и светской олигархии. Будучи одним из активных представителей городской демократии, Паронян как в своих пьесах и художественных произведениях, так и в публицистических очерках и портретах-характеристиках защищал и отстаивал культурно-просветительные воззрения новой демократической общественности. Вместе с тем он редактировал периодические издания, пропагандировал лучшие заветы гуманистической прогрессивной культуры, писал публицистические очерки и статьи, направленные против всемогущих песнопевцев господствующих классов.

Произведения Пароняна написаны на литературном языке западных армян. Вся тематика его работ—все образы и события, очерченные в его сатирических и публицистических очерках—имели резко и отчетливо выявленный местный колорит. Несмотря на это Пароняна много читали широчайшие круги читателей и в закавказских городах. Эта новая аудитория, однако, чаще всего вносила свое понимание и толкование в оценку творчества Пароняна. Нередко бичующая критика, направленная против стамбульских властителей-паразитов воспринималась как критика всех темных представителей старого мира. Поэтому критика стамбульских нотаблей и хищников вызвала сильнейший отклик в рядах закавказской прогрессивной общественности.

В «Высокохотимых попрошайках» — путевых-сатирических очерках, в еще большей мере в серии колоритных портретов «столпов» столичного общества — знатных нотаблей, писателей, редакторов, поэтов-романтиков, разного типа прислужников и прихлебателей Паронян, не ограничиваясь протокольно четким описанием реальных событий и людей, отметил достаточно отчетливо и примечательные данные и социальную подкладку исторических событий.

В отличие от зарубежных писателей советские исследователи нашли необходимым изучить даже материалы, помещенные в малоизвестных стамбульских периодических изданиях. Первые три тома нового советского издания сочинений Пароняна действительно являются ценным вкладом в литературу, посвященную великому армянскому писателю. Двух мнений не может быть о том, что новые варианты и тексты даже хорошо известных трудов Пароняна и новые научные исследования и разыскания советских исследователей вносят много нового в освещение важнейших проблем истории армянской классической литературы и общественной мысли.